

Поцелуйко Андрій. Дух берсеркерів

Доцент кафедри гуманітарної та соціально-економічної підготовки Львівської філії Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В.Лазаряна, кандидат філософських наук.
E-mail: senjababuin@gmail.com

© Поцелуйко А., серпень 2021.

Стаття присвячена дослідженню архаїчного підґрунтя української етнокультурної спадщини за допомогою методологічних принципів порівняльної індоєвропейської міфології та висновків порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства. Реконструюються та аналізуються загальноіндоєвропейські соціо-функціональні архетипи, досліджуються загальноіндоєвропейські міфологеми.

Ключові слова: архетип, парадигма, міфологема.

Potselyuk Andriy. The spirit of berserkers

The article is devoted to the research of prephilosophical outlook of ancient Slavic tribes. This investigation is based on the methodologies of modern comparative Indo-European mythology, namely on the theory of trifunctional Indo-European ideology structure (the Dumézil's theory).

Key words: archetype, paradigm, mythologem.

Порівняльно-історичний метод, успіхи семантичної реконструкції та структурні студії, зумовили серію опублікованих праць, які визначають окремі важливі фрагменти внутрішнього устрою племен-носіїв архаїчних індоєвропейських діалектів. На основі відомостей лінгвістики окреслюється досить чітка картина культури. Саме тому актуальним є ґрунтовне академічне вивчення тих елементів дохристиянської міфології в системі української духовної спадщини, які сягають своїми

витоками прадавньої індоєвропейської основи.

Так само як американські індіанці, що мали особливі військові союзи, давні індоєвропейці мали військові угруповання з їх власними традиціями та законами. Санскритське слово *swadha* („традиція“) етимологічно споріднене з грецьким *ethos* і латинським *sodales* („член організації“). Берсеркери формували такі групи. Щоб звершати хоробрі діяння берсеркера, людина повинна була бути одержимою.

Викликався цей раж вигукуванням та співами. Давні греки та римляни кричали в бою подібно до зграї гамірливих птахів, символу чоловічого союзу. Фракійські, кельтські та германські бойові пісні, подібно до рокотання хвиль підбадьорювали воїнів.

Танець стимулював у ще більшій мірі. Месопотамські берсеркери *Tukulti-Ninurta* танцювали на полі бою; ведичні індійці робили те ж саме. Індра і загін його воїнів-марутів танцювали прикрашені золотими пластинами. Грецькі та іранські воїни мали аналогічний звичай, а для Гектора бій сам по собі був танцем. Древні фракійці танцювали на полі бою, так робили і оголені кельтські воїни, що мали на собі лише браслети і золоті кільця на шії. В часи Цезаря римляни ще зберігали традицію танцю із зброєю в руках, хоча це вже робили не воїни, а жерці *Salian*. Таким чином танці, що були частиною ритуальної практики усіх давніх воїнів, зокрема виконувались і берсеркерами. За їх допомогою вони розпалювали у собі бойову лютість [1].

Германські воїни також танцювали перед боєм. Тацит описує танок юних оголених воїнів наступним чином:

Вони мають лише одне видовище, яке відбувається під

час кожного зібрання. Оголені юнаки кидаються у танок поміж гострих мечів та списів. Тренування виробляє майстерність, а у майстерності проявляється краса, але вони це роблять не задля вигоди чи платні. Хоча їх хоробрість б'є ключем, їхньою нагородою є лише захоплення глядачів.

І індоєвропейські військові танці і ранньосередньовічні зображення танцюючих воїнів підтверджують свідчення Тацита про оголену молодь, що танцює із зброєю в руках. Ці молоді люди були берсеркерами. Ассирійські берсеркери, кельтські Gaesati, навіть ацтекські дикі воїни танцювали оголеними. Вотан, як бог берсеркерів, керував танцем. Датський золотий амулет зображає його танцюючим, одягнутим лише в шолом і досі не знайдений пояс – подібно до воїнів з Grevenswaenge, Hirschlanden, та інших. З геройськи винесеною з-за голови вперед рукою, він крутить щитом, сокирою, списом і булавою в танці. Ритмічні пісні і танці збирали воїнів до купи, вводили їх в стан трансу і прокидали в них воїнську одержимість. Бойові танці і пісні оживляли міфічні баталії, перетворюючи таким чином воїнів на міфологічних героїв. Як зауважив Мірча Еліаде : „Шалені і дикі воїни-берсеркери відтворювали стан священної люті (wut, menos, furor) премордіального світу.” Вовчий хвіст Вотана, який можна побачити на датському медальйоні, робить його також воїном-вовком та перевертнем. Перетворення на звіра має багато спільного з одержимістю бойовою ярістю; вовкулаки і берсеркери були дикими та несамовитими, і тих і інших неможливо було поранити.

Питання чи усі оголені та наполовину оголені воїни вважали себе невразливими, залишається відкритим. Психологічні і фізіологічні характеристики стану бойової люті, що детерміновані підвищенням концентрації адреналіну могли породити такі вірування. Адреналін розширяє дихальні шляхи, покращуючи дихання і звужує кровоносні судини шкіри та кишок, через що м'язи інтенсивно збагачуються кров'ю, що дозволяє їм здійснювати великі зусилля. В хірургії ця речовина застосовується як кровоспинний засіб [1].

Підбадьорені приливом адреналіну люті воїни почували себе сильнішими і менш вразливими за інших. Вергілій розповідав про Latin Messapus, що ні вогонь ні сталь не могли вчинити йому шкоди. Про деяких італійських воїнів-вовків таких як Hirpi Sorani, також говорилося, що вони не бояться вогню.

Це лише розрізнені та нечіткі свідчення древності. Твердим ґрунтом є середньовічна Скандинавія, де вірили в те, що берсеркерів, які поклонялись Одіну, неможливо було поранити ні вогнем ні залізом, а лише дерев'яними кілками. Про Малабарських атокс в іншому кінці світу говорили, що "їх не зупинить ні вогонь ні меч".

Невідомо чи всі наполовину оголені воїни древності розпалювали в собі божевільну лють, але Страбон повідомляв, що усі кельти та германці воювали в стані одержимості, тож якщо звичайні воїни були схильними входити в транс ярості, то елітні воїни, що йшли в перших рядах мали бути ще більш шаленими. Цей стан характерний для індоєвропейських воїнів, що прагнули „нев'янучої слави“, оспіваних Гомером та ведичними гімнами.

Лінгвістичний аналіз загально індоєвропейських слів і концептів показує, що традиція ведення бою в стані божевільної люті є дуже давньою. Її витoki сягають очевидно четвертого тисячоліття до нашої ери. Термін „шалена атака” eis-, спільний для ведичних, іранських і германських воїнів, дозволяє припустити, що берсеркерівський стиль ведення бою виник, ще до розпаду індоєвропейської спільноти [1].

Дюмезіль зазначав, що „Aesma” (для зороастрійців) була одним з найгірших видів зла, а згодом в уяві маздеїстів, стала найжахливішим демоном, що втілював антисупільний деструктивний шал. Релігія іранців трактує як персоніфікацію зла ті якості, що прославляються як чесноти марутів, богів-помічників Індри, і їхнього батька, грізного Рудри: „гарячого” (“impetuous”) і без сумнівів „несамовитого” (“furious”). Ці поняття (“impetuous” та “furious”) прийшли в англійську мову з давньогрецької (грецькі тексти неможливо конвертувати в тексти ASCII (американського стандартного коду обміну інформацією), спорідненим з ними є латинське „ira” і напевно також давньоскандинавське „eiskra”, що виражало гнів диких берсеркерів, таким чином ми маємо тут справу з технічним терміном, що характеризує індоєвропейські „військові угруповання”.

Дух берсеркерів другого тисячоліття до нашої ери був, скоріш за все, таким же як і середньовічних лютих воїнів. Англійське слово “mind,” споріднене з “mania,” походить від того ж кореня, що і санскритське manas та грецьке menos, що означає одночасно і “дух” і “ярість.” Для

гомерівських воїнів менос означало „тимчасову спонуку одного, кількох або й усіх тілесних чи ментальних „органів” зробити щось особливе, спонуку яку можна відчутти, але на яку не можна впливати ”. Менос приходить згори; завдяки йому герої звершали свої великі діяння, а індоєвропейська героїчна поезія співає йому хвалу. На його ґрунті виростають різноманітні форми самопошвяти новим ідентичностям, таким як воїни-вовки та берсеркери.

На стародавній півночі слово берсеркер спершу означало „воїн одягнутий у ведмежу шкіру.” Але коли „бера” (ведмідь) перетворилось на „бйорн”, слово берсеркер перестало бути зрозумілим і стало означати „оголений воїн.” Пізніше так стали звати тих, що бились без панцирів і одягу з божевільною відчайдушністю і слово берсеркер набуло свого сучасного значення – „божевільний боєць”. Старе значення „воїн-ведмідь” проглядається у берсеркерівській традиції кусати свої щити. Цей звичай відомий завдяки Snorri Sturlusson і його „Ynglinga saga”, та шаховим фігурам 12 століття з Isle of Lewis (Outer Hebrides). При швидкому покусуванні щита виникає звук подібний до клацання ведмежих щелеп перед нападом, що посилювало транс воїнів-перевертнів [1].

Вотан, ім'я германського бога (від якого походить англійське слово "Wednesday"), що означає „ярість”. Бути берсеркером означало бути подібним до Вотана, чії шанувальники, зокрема й франки у четвертому столітті нашої ери вважали, що бездіяльне життя є великим горем, в той час як війна дарує найвище щастя. Коли франки стали християнами у 496 році нашої ери, їх

традиційні стилі ведення бою не зникли в одну мить. У 553 році їхня армія в Італії все ще мала у своїх лавах наполовину оголених воїнів, без панцирів і шоломів. Багато хто з них можливо все ще залишались людьми Вотана: повідомляючи про принесення ними в жертву людей, Прокопій каже: „Хоча ці варвари і перейшли в християнство, вони здебільшого тримаються своєї старої віри”. Аналогічно історик Агатіас називає франкських воїнів божевільними і нестриманими, як і решта північан. Для них, прийняття Христа означало лише прийняття нового покровителя у війні. Деякі зайшли так далеко, що стали наділяти Христа якостями Одіна – свідченням цьому є теракотова меморіальна дошка шостого століття знайдена у Гресіні, на якій зображено Христа як елітного воїна, із зв'язаним до купи волоссям, з намистом і по молодечому оголеним як берсеркер. Пізніше, у нордичних сагах, Христос як найвідважніший воїн Всевишнього звався „Божим берсеркером.”

Традиція входження в бій оголеним збереглась від античних часів до середньовіччя і у кельтів, що відомо з хронік про ірландських воїнів та з ірландських легенд. У східній Європі склавенські (слов'янські) воїни шостого століття бились без сорочок. Оскільки такий елемент одягу як сорочка на той час уже був у наявності у представників цих племен, то це означає, що вони навмисне скидали їх як берсеркери в душі індоєвропейської традиції ведення бою. Іранці середніх віків також підтримували звичаєвість божевільної бійцівської люті [2].

В середньовічній Європі потреба в оголених бесеркерах

ставала все меншою і меншою. Оскільки все більше воїнів носило панцирі, то проявом виняткової хоробрості став вважатись такий жест, як закидання за спину щита. Навіть освячений віками танець з мечем і списом тепер уже виконувався в повному обладунку, про що свідчить зображення на шоломі сьомого століття з Sutton Hood.

Берсеркери в середньовічній літературі зображені послідовниками давніх вірувань і традицій. Беовульф займає берсеркерівську позицію, коли відмовляється від обладунків перед двобоєм з Grendel. Він бився з потворою відкинувши шолом, щит і меч. Однак у християнізованій версії легенди Беовульф уже покладається на милість божу, а не на силу яку викликає змінений стан свідомості, як це робили люди Вотана в давні віки.

Шістсот років після Беовульфа, у 13 столітті Сакс Граматик у "Gesta Danorum" повідомляє, що Асмунд закинув свій щит за плечі, щоб битись більш відчайдушно і сміливо чим відповідно здобув більшої слави. Норвезький король Hakon the Good у 935 і 961 роках також крокував полем бою зневажаючи панцир і сміючись.

Сміх цього короля показував зневагу до ран. Такі берсеркерівські жести часто чинились королями та іншими лідерами оспіваними в численних нордичних переказах про воїнів.

Середньовічні берсеркери часто були лордами битв. В баталії 9 століття яка відбулась у Northumbria, ісландський вікінг Thorolf мав на собі шолом, але не панцир, а коли ворог почав перемагати „...Він став таким несамовитим, що закинув щит за плечі, і взяв по списові у кожную руку. Він біг попереду б'ючи і колючи на обидва боки. Вороги

розбігались хто куди, але він вбив багатьох... потім Thorolf витягнув свій меч і став ним розмахувати, тоді його люди кинулись за ним в атаку” [1].

Берсеркерівський жест закидання щита за спину можна знайти на єгипетських барельєфах, що зображають сардинських гвардійців Рамзеса II та на давньогрецьких статуях воїнів.

Ісландські саги часто змальовують берсеркерів як диких, виючих воїнів, інколи як шляхетного походження захисників королів, а іноді як волоцюг. Однак одним з останніх берсеркерів була жінка, а події відбувались в Північній Америці. Одного разу в одинадцятому столітті гренландці під керівництвом Карлсфені прибули, щоб осісти у Вінланді, але натрапили на великий натовп скраелінгів (індіанців), що чинили їм опір. Оскільки індіанці закидували їх камінням з пращ, гренландці заховались між двома валунами. Жінка на ім'я Фрейдіс спочатку стояла в безпечному місці, але потім вийшла вслід за чоловіками. Коли ж скраелінги кинулись на неї, вона піднявши меч вбитого гренландця оголила свої груди (розірвавши одяг лівою рукою) і ляснула по них мечем, від чого індіанців охопив жах. Вони втекли до своїх човнів і поплили геть. Люди Карлсфені підійшли до неї, вихваляючи її хоробрість. Оскільки Фрейдіс билась з оголеними грудьми і перелякала ворогів нечуваною хоробрістю її можна вважати берсеркером [1].

Християнство заборонило берсеркерівську традицію, але її дух продовжував жити. Серед острівних кельтів він зберігся найдовше. Шахові фігурки пішаків 12 століття з Isle of Lewis (Outer Hebrides) зроблено у вигляді воїнів, які

кусають власні щити одержимі бойовою ярістю. Крім цього, коли у 1138 король Давид Шотландський зустрів англо-нормандську армію у Battle of the Standard, то воїни з Galwegia і Highland, домагались права йти в наступ першими, попереду його придворних лицарів, що були одягненими в лати. Зі списами і мечами вони кинулись в бій без панцирів, сповнені гнівом і відвагою, щоб бути розстріляними англійськими лучниками. Ті рештки, що вцілілими добрались до англійської лінії, не могли нічого вдіяти проти лицарів в латах, які спішилися. Коли ж вони почали втікати, то потягнули за собою решту шотландської армії, так само як це сталось з кельтськими берсеркерами Gaesati у Telamon 1350 років перед цим.

Не дивлячись на неефективність берсеркерівської тактики супроти „модернізованих” військ, ірландські воїни тринадцятого століття все ще вступали в бій босими і з оголеними торсами, озброєні одними лише сокирами. Діючи так вони чинили подібно до давніх берсеркерів, які через відсутність панцирів були швидкими і відчайдушно хоробрими. Не загинув і літературний образ берсеркера: в пізніх середньовічних сагах словом „берсеркер” називали хороброго, не знаючого страху воїна.

Проте слід зазначити, що й набагато раніше, проводились спроби поєднувати різні військові стилі. Коли армії класичної Греції та імперського Риму стали регулярними та дисциплінованими подібно до месопотамської та єгипетської, берсеркерів стали наймати з інших країн і вести за ними строгий нагляд.

В асирійському епосі Tukulti-Ninurta не згадуються жодні війська окрім берсеркерів, та цар повинен був мати також і регулярні асирійські частини, оскільки будь-де,

якщо ми зустрічаємо берсеркерів, то обов'язково знаходимо регулярні підрозділи які їх контролювали, особливо коли ті служили особистими охоронцями правителів. Як видно на барельєфі з Abu Symbel, Рамзес II поєднував сардинських гвардійців з єгипетськими. Так само і біля Траяна зображені і босоногі берсеркери і римські легіонери, аналогічно чинив і норвезький король Harald Fairhair у 872 році.

Греки та римляни вважали себе цивілізованими людьми, а всіх інших „варварами“. Визначальною ознакою „варварства“ була нерозсудливість, що проявлялась у хвальковитості, нетерплячості, у зловживанні їжею та вином, а що стосується військової справи, у необдуманому наступі та боягузливому відступі. Для Платона та Аристотеля, пожадливе поглинання їжі та питва, що було ідеалом індоєвропейських воїнів, означало брак самоконтролю та розсудливості, в той же час хоробрість „варварів“ була чимось більшим, ніж безглузда хвальковитість. Західні антропологи, описуючи американських індіанців зазначали, що їм мало було чого втрачати у житті, і тому вони сміливо йшли назустріч смерті. Безрозсудство, на їх погляд, лежало в основі „варварської“ військової тактики, тоді як греки та римляни надавали перевагу дисциплінованому способу ведення бою.

Проте не завжди було так. Греки облишили успадковану індоєвропейську військову традицію, проте відбулось це не одразу. В Іліді ми бачимо перший крок на цьому шляху: грецькі загони зберігали тишу, слухаючи накази, на відміну від троянців, які шуміли і вигукували.

Протягом архаїчного періоду більшість греків облишивши зброю, жила мирним життям у своїх містах, носячи простий одяг замість гаптованих золотом шат індоєвропейських воїнів. Дисципліновані загони гоплітів класичного періоду незворушно стояли в лаві, допоки афіняни не зіштовхнулись з відсталими аетолійцями, що передали гоплітам звичай погойдуватись в строю. Пізніше коли афіняни мали потребу в штурмових загонах, то наймали аетолійців чи фракійців. Швидкість, лють, і відсутність панцирів робила їх подібними до берсеркерів.

Ранні римляни також успадкували індоєвропейські воїнські стилі. Італійські племена споріднені з кельтами та германцями, принесли їх на Італійський півострів близько 1000 років до нашої ери. Згодом римське військове мистецтво пішло іншим шляхом, запровадивши фалангу та ввівши уніформу. Різноманітні вовки, мінотаври, коні та кабани зображені на штандартах легіонів поступились місцем орлові. Одяг і зброя стали стандартними, солдати коротко стрижені. Перед атакою вони стояли нерухомо і зберігали тишу, допоки не було команди битись. Найбільшими недоліками польових командирів вважались поспішність і безрозсудна хоробрість. Римляни згідно Дюмезілю втратили навіть пам'ять про загони воїнів, що вважали себе чимось більшим за людей, для яких ініціація означала оволодіння надприродними силами, як для скандинавських берсеркерів та ірландських феніїв [1].

Предки греків та римлян успадкували не лише індоєвропейський берсеркерівський бойовий стиль, але й міфологізовану традицію воїнів-вовків. І справді Рим засновано воїном-вовком, якого виховала вовчиця. Подібні

міфи знаходимо в Європі, Азії і навіть Америці. Пізніше, в класичний період, Греція та Рим замінили ці бойові стилі іншими, базованими на дисципліні, що дозволило їм здійснити неймовірні завоювання, зокрема через те, що крокування нога в ногу справляло той самий ефект, що й танець для диких воїнів – надавало енергії і дозволяло відчувати себе єдиним цілим з усією армією.

Греки та римляни захоплювались кельтським та германським воїнським божевіллям (*vesania, iracundia, furor*), їхнім безрозсудним гнівом, одержимістю з якою вони кидались в бій, але самі більше довіряли розуму, волі і дисципліні. Це зрештою все теорія. А на практиці римляни теж бились з несамовитою лютістю, бо однієї лише врівноваженості не достатньо. Навіть класичні історики відчували, що грізний бойовий дух, який виявляв себе в військах Олександра і Цезаря, походить від властивості „битись як звірі”. Та не зважаючи на все це, теза Дюмезіля про те, що римляни забули давні воїнські стилі, є вірною.

В той же час у центральній та північній Європі давні бойові традиції і дух збереглись у скандинавів, сарматів, і вільних острівних кельтів, яких описав Страбон. Кімри і тевтонці у 120 році до нашої ери, Аріовіст у 60 році до нашої ери застосовували старі бойові стилі у протистоянні романізованим кельтам в Галії. Коли Аріовіст з його військом виступив проти Цезаря, Cassius Dio, склав для свого правителя промову з цього приводу. В ній повторювалась велика кількість грецьких та римських кліше, що характеризували північних воїнів; але цей їх опис був не лише стереотипним, але і правдивим: ці люди

й справді були високими, оголеними, відчайдушними, шумкими, некерованими і лютими.

Північні воїни протистояли Римській імперії в період піку її могутності, що спонукало Тацита саркастично зауважити, що германська свобода є більш смертоносною для Риму, ніж перський деспотизм. Після того, як римляни дійшли до Рейну, Цезар почав рекрутувати північан. Наступні імператори активно продовжували цю справу. Велика кількість наполовину оголених північних воїнів служили в римській армії у першому столітті до нашої ери, серед них германські воїни чия перемога при Mons Graupius у 83 р. н.е. встановила римську владу у Шотландії.

Берсеркери Траяна представляли добре вкорінену традицію, і в якості бійців босоногих штурмових загонів виконували важливу функцію в римській армії. Спершу вони були імператорським ескортом. Поступово їх роль зростала. У 296 році нашої ери майбутній імператор Алектус повів своїх франкських гвардійців у битву без лат, одягнутими лише у сорочки та плащі. Під час завоювання Італії в 311 році нашої ери, переможні кінні гвардійці Костянтина, були одягнутими у берсеркерівському стилі, без панцирів, в одних лише шоломах, в той час як гвардійці Максентіуса, що потерпіли поразку, носили кольчугу довжиною до колін. Берсеркерівська традиція носити шолом, але не лати простежується від епохи бронза аж до часів ісландських саг. Іноземні гвардійці Костянтина подібно до берсеркерів Tukulti-Ninurta безпосередньо оточали свого правителя під час бою.

Імператор Юліан, подібно до Алектуса був без панцира коли кинувся на ворогів під час злосчасного відступу з

Ktesiphon у 363 нашої ери. Амміан повідомляв, що Юліан „не думав про свій панцир” (*oblitus loricae*), що часто розумілось як те, що він забув про лати через поспіх чи розсіяність. Але слово *oblitus* в той же час може означати, що Юліан міг невмисно знехтувати панциром. Він відчайдушно кинувся у вир битви, щоб пробудити у своїх воїнів бойову лють (*iras sequentium excitans*). Це був берсеркерівський подвиг імператора, який від початку і до кінця покладався на північних воїнів [1].

В останні роки римської імперії, коли елітні римські загони переважно були германськими, Gratian (375-383) дозволив своїм людям спершу відмовитись від панцирів, а потім і від шоломів. В цей період берсеркерівський бойовий дух переповнював римську армію, що зумовило зміну її тактики. Так у 354 році нашої ери Костянтин II переміг в битві з алеманами, після того як три його офіцери Arintheus, Seniauchus, і Varro, дико і несамовито накинулись на ворога "*non iusto proelio sed discursionibus.*"

Нордична волелюбність, хоробрість і прагнення перевершити решту воїнів замінили римський порядок і муштру, культ героїчного двобою замінив мистецтво організованого групового бою.

В битві при Адріанополі у 378 році нашої ери недисциплінований берсеркерівський дух призвів до загибелі імператора Валенса і всієї Західної імперії. Рим зазнав поразки, оскільки римська армія вже не складалась з римлян, а була сформована в основному з північних воїнів-носіїв духу відчайдушних атак, а не римської дисципліни. При Адріанополі ці воїни невчасно кидались в бій, всупереч наказам, чим завалили імператорський

стратегічний план. Коли ж вони відступили (що також є германським звичаєм притаманним для легкоозброєних воїнів), то спричинили великий безлад [1].

Та не зважаючи на це дух берсеркерів викликає у нас захоплення. Це допомагає нам збагнути історію цього воїнського стилю і спосіб мислення, на базі якого він сформувався. Теза про те, що нам ніколи не зрозуміти давніх людей не є аксіомою, ми можемо долати прогалини у знанні.

Список джерел

1. Speidel M.P. Berserks: A History of Indo-European "Mad Warriors" // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: es.geocities.com/sucellus24/2063.htm.
2. Verheyden I. Vedic Aryans in West Asia // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bharatvani.org/books/ait/ch45.htm